

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՈՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՍԵՖՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ԵՎ, ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԹՈՒՐԳԻԱՅԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XVI ԴԱՐՈՒՄ ԾԱՎԱԼՎԱԾ ԹՈՒՐԳ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

XVI դարի սկզբներից մինչև XVII դարի երեսնական թվականների վերջերը, կարճատև ընդմիջումներով, Հայաստանը ռազմական թատերաբեմ էր դարձել իր նվաճումների գագաթը մագլցած Օսմանյան Թուրքիայի և Քաղաքավոր Ասիայում քաղաքական առաջնության ձգտող Սեֆյան Իրանի միջև:

XV դարի վերջերին կըզըլբաշները Սեֆյանների գլխավորությամբ գրավեցին Գիլանի և Շիրվանի մետաքսառատ շրջանները: Հաջորդ դարի սկզբներին շահ Իսմայիլը (1502—1524) պարտության մատնեց աղ-կոյունլուներին, և գրավելով սրանց մայրաքաղաք Քավրիզը, հիմք դրեց կըզըլբաշների Սեֆյան պետությանը: Այնուհետև նվաճեց Խուզիստանը, Գիլանը և Մաղանդարանը: Այս շրջանում է ահա, որ պատմական Հայաստանի մեծ մասում՝ Այրարատում, Վոսպուրականում, Սյունիքում, Արցախում, Լոռիում, Ֆեոդալական տիրույթների և իշխանությունն էին ստանում կըզըլբաշներին հավատարիմ Ռումլու, Ուսթաշլու, Շամլու, Թաքալու, Ղաշար, Փանգարլու, Բայաթ, Զուկլագար, Սաղլու և այլ թրքախոս վաչկատուն ցեղերի առաջնորդները: Իհարկե, խաղաղ ճանապարհով չէր իրագործվում նոր հողային և քաղաքական տիրույթների այս փոխանցումը: Ինչպես հողերի, այնպես և դրանց մերձակա լեռնային մարգագետինների ու արոտավայրերի տիրափոխությունը տեղի էր ունենում նոր տերերի ու հին բնակիչների միջև արյունահեղ կռիվների միջոցով: Հաղթական շահը պետական կրոն հայտարարեց շիիզմը և իսլամի մյուս տարատեսակի՝ սուննիզմի հետևորդներից խլեց նրանց վակֆային կալվածքները: Սուննիզմը հովանավորող Թուրքիան այս ընկալեց իբրև իր դեմ ուղղված մարտահրավեր:

Շիիզմը սոցիալական խոր արմատներ ուներ և մեծ ժողովրդականություն էր վայելում ոչ միայն Իրանի, այլև Թուրքիայի գյուղական և արհեստավորական զանգվածների մեջ: Հայ սկզբնաղբյուրներն ու ժողովրդական ավանդույթները հիմք են տալիս ասելու, որ քրիստոնյա հայերի համակրանքը ևս Թուրքիայի վրա արշավող շահ Իսմայիլի կողմն էր: Սակայն կըզըլբաշների և թուրքերի զինաբախումներից հայ ժողովուրդը տուժեց մեծապես: Այս ընթաց-

բում էր, որ քուրդ աշխրպետերը զրավեցին Վանը և ավարի մատնեցին նրա հայաբնակ գավառները:

1501 թ. կամախեցի գրիչ Վրթանեսը արձանագրում է. «Վասն աւերման շարին Սաւֆոյ, որ անբավ արար զաշխարհն մեր յազգէ մարդոյ, զգաւառն ասացեալ Եկեղեաց և այժմ Եզնկայ կոչելոյս¹, 1504 թ. Մուշում գրված մի սյլ հիշատակարանում կարգում ենք. «Ի դառն և ի շար ժամանակի... վասն մեղաց մերոց մատնեալ է զմեզ Աստուած ի ձեռն օտար և այլադէմ արինարբու ազգին, որ Կարմիր գլուխ Սոֆի ասեն, որ յինչ տեղ որ գնացին և զամենեսեան անողորմ ի սուր քարշեցին, դերեցուցին և թալանեցին և զորս փախստական արարին, Եւ յայսմ ամի զերկիրն Աղբակայ զաղայ (արշավանք) արարին. զայրս և կանայս սրով կոտորեցին և զանմեղ տղայս, զաղշկամարդսն գերեցուցին, և ի սոյն աւուրքս զՎան և զՈստան աւերեցին»²:

Քուրդ պատմիչ Շարաֆ խան Բիթլիսցու վկայությամբ, քրդական որոշ ցեղերի դիմադրությունը շահ Իսմայիլի զորքերին, մեծ չափով երկարաձգեց ռազմական գործողությունների ընթացքը և պատճառ դարձավ երկրի բազմապատիկ ավերման³: Թավրիզի գրավումը ևս էժան շնտեց քաղաքի ու շրջակա գավառների հայերին. շատերը լքել էին իրենց բնակավայրերը և գաղթել Վրաստան⁴:

Մինչև 1507 թ. շահ Իսմայիլը նվաճում է Հայաստանի մի զգալի մասը և Արևմտյան Քրդստանը: Հաջորդ տարում նա գրավում է Բաղդադը՝ տիրանալով արաբական Իրաքին: Միաժամանակ նա իր զենքը ուղղում է Արևելյան Իրանում իշխող ուզբեկների և թամուրյանների դեմ՝ վերամիավորելով ողջ Իրանը:

1512 թ. սուլթան Սելիմ Ահեղը մեծ զորք գումարեց և հարձակման անցավ «շիա աղանդավորներին» զլխավորող Իրանի դեմ: 1514 թ. թուրքերը Չալդրանի ճակատամարտում պարտության են մատնում շահ Իսմայիլին և գրավում Թավրիզը: Այնուամենայնիվ, պարտված շահը կարողանում է վերականգնել իր ուժերը և նահանջի հարկադրել սուլթանին:

Հաջորդ տարիներին պատերազմը շարունակվում էր փոփոխակի հաջողություններով: Իրանի սահմանները մերթ ընդարձակվում էին դեպի հյուսիս կամ արևմուտք, մերթ կծկվում՝ տեղի տալով թուրքերի առաջխաղացմանը: Հայաստանն ու Անդրկովկասը ենթարկվում էին թուրք-իրանական հարվածներին ոչ միայն որպես պատերազմի թատերադաշտ, այլև որպես նրանց նվաճումների նշանախեց: Բախվող կողմերը ձգտում էին իրենց հսկողության տակ առնել Հնդկաստանից ու Միջին Ասիայից դեպի փոքրասիական նավահանգիստները տանող միջազգային առևտրի մայրուղիներն ու Մերձավոր Արևելքի իշխող դիրքերը՝ Թավրիզը, Երևանը, էրզրումը և Թոխաթը՝ մի կողմից, Կասպից, Սև և Միջերկրական ծովերը հանգուցավորող առևտրի ու հաղորդակցության ճանապարհներն ու քաղաքային հանգրվանները՝ Թիֆլիսը, Գանձակը, Շամախին և Դերբենդը՝ մյուս կողմից:

Անգլիացի ուղեգիր Ջենկինսընը այս պատերազմները բնորոշում է որպես

¹ Մատենադարան, ձեռագիր № 3864, էջ 322ա:

² Ն. Ալիբեյով, Բաղդադի դարոցը 1500—1704 թթ., Վիեննա, 1952, էջ 31:

³ Schérèf-nameh ou histoire des Kourdes, par Schérèf, prince de Bidlis, publiée par V. Vellaminof-Zernof, t. I, պարսկ. բնագիր, էջ 369—370:

⁴ Մատենադարան, ձեռագիր № 3864, էջ 322ա:

պայթար Ռերձավոր Արևելքի տնտեսական ճանապարհների և առևտրի զլխավոր առտորկայի՝ հում մետաքսի համար, Պետք է նշել, սակայն, որ Թուրքիային մատուցողը Հայկական բարձրավանդակի ստրատեգիական կարևորությունը կամ մետաքսի արտադրության զլխավոր կենտրոններին տիրելը չէր միայն, այլև աշխատունակ բնակիչներին գերեվարելը, Ստամբուլի և Սփյուքի շուկաներում նրանց վաճառելն ու գանձած ոսկիներով սուլթանական բանակի և արքունիքի ծախսերը ծածկելու ձգտումը:

Այս պատերազմների ժամանակ օգտագործվում էին ոչ միայն սուր կամ նետ, այլև հրազեն՝ հրանոթ ու հրացան, որոնց հասցրած նյութական ու մարդկային վնասները առավել զգալի էին ու կորստաբեր, իրանի արևելյան և Թուրքիայի արևմտյան սահմանաշրջաններում ընկած քաղաքներն ու բերդերը՝ Թավրիզը, Արճնշն ու Կարսը, ձեռքից ձեռք էին անցնում, մեծամեծ զոհեր խլելով ոչ միայն բախվող կողմերից, այլև խաղաղ տեղաբնակչությունից, որոնց թվում տուժում էր հատկապես հայ ժողովուրդը:

Դրությունը բարդանում էր նրանով, որ արտաքին պատերազմներին ուղեկցում էին տեղական ցեղերի ու ֆեոդալների ապստամբությունները: Ապստամբ ֆեոդալների ցեղային ու դասային շահախնդրությունները երբեմն ավելի զորեղ էին, քան նրանց ֆեոդալական ու կրոնա-դավանական կապերը: Զինք բարձրացնելով կենտրոնական իշխանության դեմ, նրանք կանգ չէին առնում նույնիսկ արտաքին թշնամուն ձեռք մեկնելու առաջ: Այսպես, 1529 թ. ապստամբելով շահ Թահմազ I-ի (1524—1576) դեմ, Լոռստանի ցեղապետերը գրավեցին Բաղդադն ու Արաբական իրաքը և հայտարարեցին, որ իրենք ենթարկվում են սուլթանի գերիշխանությանը: Հարկ եղավ, որ 1530 թ. շահը վերադարձվեւր շահ Իսմայիլի նվաճած Բաղդադը: Հաջորդ տարում՝ շահի դեմ դենք բարձրացրեց Թավրիզի բեկլարբեկի Ուլաման, որը, նահանջելով շահական զորքերի առաջ, ապավինեց Թուրքիային և ամրացավ Վանի բերդում: Դրանից քիչ անց Թուրքերի հետ միացած Ուլաման ետ առավ Թավրիզը: Հարկ եղավ, որ հակահարձակման անցած կրգըլբաշները՝ 1575 թ. պաշարեն Վանը՝ սովի մատնելով բնակչությանը: Ժամանակակից հիշատակագիրը միայն Վանում սովից կամ թշնամու հարվածներից մեռածների թիվը 16 հազար է հաշվում: Նվազ զոհեր չունեցան նաև շրջակա գավառները: Հովհաննես Արճիշեցի ժամանակագիրը հայերին պատահած արհավիրքները համեմատում է Լանկ-Թամուրի և նրա հաջորդների հասցրած պատուհասների հետ. «Աւաղ զիմ հոգիս,—գրում է նա,—թէ քանի շարիք գործեցաւ ի յայս հեծեալ շարժութեանցս և ի վրդովմանցս, քանի քաղաք և գաւառ աւերեցանս»:

1533—1535 թթ. Թուրքիայի և Սեֆյան իրանի միջև մղվող պատերազմական գործողությունները վերջացան առանց լուրջ արդյունքի: Թուրքիային ոչ միայն չհաջողվեց վճռական հարված հասցնել իրանին, այլև, բացառությամբ Բարձր Հայքի (Դերջան, Էրզրում և Կարս), ամբողջ Արևմտյան և Հարավային Հայաստանը շարունակում էր մնալ կրգըլբաշների ձեռքում: Ամենափոքր շարժառիթը կարող էր խանգարել ժամանակավոր զինադադարը և այդ առիթը շուտով ներկայացավ:

⁵ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», II, էջ 229, հտն.:

⁶ Բ. Սարգսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց, հտն. II, էջ 1173 և հտն.:

⁷ Մ. Զավյան, Պատմութիւն Հայոց, III, Վենետիկ, 1786, էջ 514 և «Մանր ժամանակագրություններ», II, էջ 231:

1538 թ. ապստամբական վիճակում էին Իրանի անդրկովկասյան տիրույթները: Թեև շահի հրամանով Ալիսաղ Միրզան 1545—1546 թթ. նվաճեց Շիրվանը, սակայն միացավ Իրանին դիմադրող ֆեոդալների հետ և ապստամբություն բարձրացրեց իր եղբոր՝ շահ Թահմազի դեմ: Շիրվանի օրինակին հետևեց Վրաստանը: Ծնշելով Ալիսաղ Միրզայի ապստամբությունը, 1546—1547 թթ. շահը Շորադյալի և Փամբակի վրայով մտավ Վրաստան: Ալիսաղ Միրզան անցավ Թուրքիա և օգնեց թուրքերին վերագրավելու Վանն ու Վասպուրականը: 1549—1552 թթ. շահի զորքերը հակահարձակման են անցնում և սովի, ավերածության ու ջարդի մատնում Բասենի, Բարձր Հայքի, Վասպուրականի ու Տուրուքերանի շրջանները: Նորից են ամայանում այդ վայրերը, քանի որ տեղի բնակչությունը հեռանում է Քրդստանի ու Վրաստանի կողմերը կամ քշվում Պարսկաստան: Ժամանակակիցները նկարագրում են խորասանից մինչև էրզրում լքնկած տարածության ամայությունը. կրղըթաշները սուր և տապար առած հատում էին խլաթի և Արծկեի այգեստանները, ոչնչացնում անտառները և հրի ճարակ դարձնում արտոռայքը⁸:

Շահ Թահմազը իր հիշատակարանում նկարագրում է Բասենի, Խնուսի, էրզրումի, Բարեբրդի, Նրզնկայի, Դերջանի, Մուշի, Խլաթի, Արծկեի, Արճեշի, Վանի ավերումը, պատմում հայ երեսանների գերեվարության և բնակչության կողմից իրենց նախկին բնակավայրերը լքելու ու զանգվածային գաղթի մասին⁹: Պարզաբանելով շահ Թահմազի վարքագիծը, վենետիկցի դեսպան դ'Ալե-սանդրին նշում էր, որ նա ավերակոյտերի էր վերածում թուրքական սահմանագծի այս ու այն կողմերը և վեց օրվա հեռավորության վրա գտնված բերդերն ու բնակավայրերը, նպատակ ունենալով թշնամուն ղրկել գրաված մարդերը ետ գրավելու հնարից ու շահագրգռությունից¹⁰: Խոսելով Իրանին վաղուց ծանոթ նման ռազմավարական միջոցառման մասին, շահ Թահմազը իր հիշատակարանում գրում է.

«Երբ ես լուր ստացա, որ խոնդկարը (սուլթան Սուլեյմանը), հասել է Սվադ և պետք է երեք շաբաթ այնտեղ սպասի, մինչև որ ուղտերը յուղեն, ես ինձ մոտ հրավիրեցի շրջակա վայրերի ավագներին, երևելիներին և քյադխուդաններին և հայտնեցի նրանց, որ կարգադրված է իմ զինվորներին՝ նահանջելով թուրքական բանակի առջևից, այրել և ոչնչացնել մոտակա վայրերի բոլոր հացահատիկն ու բերքը: Այդ վայրերի հացահատիկը ոչնչացրինք և այրեցինք, իսկ ջրի ակունքները փակեցինք, ինչպես ամեն մի խելացի մարդու համար պարզ է, պատերազմի գործը թղթախաղի նման է, ինչ միջոցով էլ որ լինի, պետք է գործն առաջ տանել և հակառակորդին ծնկի բերել. «Պատերազմը խաղախություն է», —ասել է Ալին, —պատերազմի ժամանակ լինի փախչելով թե խաբելով, այնպես պետք է անել, որ թշնամուն ոչ մի միջոց չտրվի»¹¹:

Սակայն այս դաժան միջոցառումները արգելք չդրան, որ 1554 թ. թուրքերը 200 հազարանոց բանակով հակահարձակման անցնեն: Նրանք վերագրավեցին Երևանը, Նախիջևանն ու Սյունիքը: Թուրք պատմագիր Փեչեկին նկարագրում է այն ավերածությունները, որ կատարեց օսմանյան բանակը՝ քանդելով ու ավերելով ճանապարհին հանդիպած բարեղեն գյուղերն ու քաղաքները և

⁸ Տե՛ս Մ. Զամչյան, Պատմութիւն հայոց, III, էջ 314:

⁹ «Մատենադարանի պարսկ. հրովարտակներ», հատ. II, Երևան, 1959, էջ 8—9:

¹⁰ Հ. Հախոբյան, Ուղեգրություններ, Ա, էջ 352:

¹¹ «Մատենադարանի պարսկ. հրովարտակներ», հատ. II, էջ 8:

հողին հավասարեցնելով նրանց շինությունները: «Հաղթական բանակի սարսափից,—գրում է նա,—քաղաքներն ու գյուղերը, տներն ու բնակավայրերն այն աստիճան ամայացել, ավերվել և բուերի ու ագռավների բնակավայր էին դարձել, որ տեսնողին սարսափ էին պատճառում»: Փեշեին ոչ միայն տալիս է կատարված ավարահությունների նկարագրությունը, այլև շնաբարո սրտաբացությամբ նշում. «սիրեկան տղաների», «քնքուշ ու մատաղ աղջիկների» և «մանկամարդ հարսների» գերեզմարումը օսմանյան բանակի կողմից: «Զկար մի վրան, որի մեջ գտնվող սիրեկան և սիրուհիների թիվը երեքից պակաս չի ներ, հնգից, տասից ավելի ունեցող վրաններն անթիվ էին: Մուշի դաշտում, Ախլաթում և շրջակայքում [կրգըլբաշների] ցանած շարագործության սերմերը հասունացան, հնձվեցին և խառնելով թույնի հետ, արյան փոխարեն, արյուն խմեցին»¹²:

1555 թ. պատերազմող կողմերը Ամասիայում հաշտություն կնքեցին: Չնայած նախընթաց քառասնամյալում պատերազմը ավերիչ ընթացք էր ունեցել թե իրանի և թե Թուրքիայի համար, այսուհանդերձ հիմնականում անխախտ մնաց նրանց ուժերի հարաբերակցությունը: Հաշտության պայմանագիրը գրեթե վերականգնում էր կոպղ կողմերի հին սահմանները: Թուրքերը ստացան միայն Արևմտյան Հայաստանի մեջ մտնող Վասպուրականն ու Ալտշկերտի հովիտը և Արևմտյան Վրաստանը: Իրանը վերստացավ Անդրկովկասյան մյուս մարզերը՝ Ադրբեջանը, Արևելյան Վրաստանը և Արևելյան Հայաստանը: Թուրք-իրանական սահմանագիծը էական փոփոխություններ չկրեց նաև հաջորդ պատերազմներից հետո:

Հայ և անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների քաղաքական ինքնորոշման ձգտումները ճնշելու նպատակով, Ամասիայի պայմանագրից հետո Անդրկովկասի քաղաքացիական վարչությունը տրոհվեց երեք ռազմական կուսակալությունների և ստեղծվեցին Շիրվանի, Ղարաբաղի և Զուխուր-Սա՝դի (Երևան և Նախիջևան) բեկլարբեկությունները: Չնայած այս նախազգուշությանը, Սեֆյանների շահադավեց մեկընդմիջտ վերջ դնել հպատակ ժողովուրդների ազատավերական ձգտումներին: Շահ Թահմուզի իշխանության վերջին շրջանում իրանում նորից ծայր առան ֆեոդալական գոտությունները, որոնք նրա մահից հետո հանգեցրին իրանի գահաժառանգության շուրջը բորբոքված արյունահեղ կռիվների: Թագի հավակնորդներից ոմանց ոչնչացնելուց և երկրի մարզերը իրար մեջ վերաբաժանելուց հետո, կրգըլբաշ երեկիները 1578 թ. գահ բարձրացրին Սեֆյան սուլթան Մուհամեդ Խուդաբանդային: Խուդաբանդայի թեկնածությանը նախապատվություն տրվեց ոչ թե ունեցած առավելությունների, այլ հենց նրա ապիկարության նկատառումով: Սակայն դրանով դադար չառավ իշխանության համար մղվող պայքարը: Կրգըլբաշ ցեղերն ու պետերը նորից տրոհվեցին հակամարտ խմբավորումների՝ քաղաքացիական պատերազմի ասպարեզ դարձնելով Խորասանի, Համադանի, Ադրբեջանի և Ղարաբաղի երկրամասերը¹³:

¹² «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», կազմեց Ա. Սաֆրաստյան, հատ. Ա, Երևան, 1964, էջ 33 և հտն.: Այսուհետև՝ «Թուրքական աղբյուրները...» համառոտությամբ:

¹³ Տե՛ս *И. П. Петрушевский*, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении XVI—начале XIX веков, 1949, էջ 107: *Այսուհետև՝ И. П. Петрушевский*, Очерки. . համառոտությամբ:

իրանում ստեղծված խառնակ վիճակից օգտվեց Թուրքիան։ Թուրքերի ծավալման դեմ որքան ուժեղանում էր քրիստոնյա երկրների (Ավստրիայի և Հունգարիայի) դիմադրությունը Կենտրոնական Եվրոպայում, նրանք այնքան սկսում էին ակտիվանալ ասիական սահմանագծերում։ Անդրկովկասի դավթումը թուրքերի համար այժմեական էր դառնում մասնավանդ այն պատճառով, որ տիրանալով Կազանին ու Աստրախանին, ռուսները մտնում էին Հյուսիսային Կովկաս և ամրություններ կառուցում Թերեքի գետաբերանում¹⁴։ 1578 թ. թուրքերը գրավեցին Շիրվանը և մտան Դերբենդ, Երկու տարի անց նրանք խուժեցին Ղարաբաղ, գրավեցին Երևանն ու հասան Գեղարքունիք։

Գրավելով Երևանը, Ֆարհադ փաշան գերինների և բնակչության բռնի աշխատանքով ձեռնամուխ եղավ բերդի կառուցմանը, որի համար օգտագործվում էին անգամ Երևանի եկեղեցիների քարերը։ Առաքել կաթողիկոսի դիմումների շնորհիվ թուրքերը խնայեցին միայն Երկուերեսի կոշվող մեծ եկեղեցին, այս դարձնելով զորքերի ու երիվարների կացարան¹⁵։ 1585 թ. նրանք պաշարեցին ու ավերեցին Թավրիզը և մինչև 1588 թ. իրենց զենքի տակ պահեցին ամբողջ Աստրախականը։ Թուրքերի ակնհայտ նպատակն էր՝ դիմագրավել Կովկասյան լեռնաշղթային մերձեցող Մոսկովյան պետությանը, խզել ռուս-իրանական առևտրական կապերը, արգելափել կովկասյան ժողովուրդների և հյուսիսային մեծ պետության միջև հաստատվող տնտեսական ու քաղաքական հարաբերությունների ամրացմանը, նախադրյալներ ստեղծել՝ Անդրկովկասյան սոցիալուդներին անխնայորեն կողոպտելու և ստրկացնելու համար։ Այդ խռնվիրները լուծելիս, օսմանյան զավթիչներին օգնության էին դալիս Ղրիմի սուլթանը և Հյուսիսային Կովկասի նրա վասալները։ Եթե Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավում օսմանցիների ծանր թաթը իջնում էր Երևանի և Թիֆլիսի, Գանձակի և Շամախու, Դերբենդի և Թավրիզի վրա, ապա Ազովի ափերին ու Հյուսիսային Կովկասի տափաստաններում ամուր օտք դնելու և Աստրախանը գրավելու համար նրանք հույսեր էին կապում Ղրիմի սուլթանի և նրա կովկասյան զինակիցների հետ։ Վերջիններիս ասպատակությունների սահմանները երբեմն հասնում էին Անդրկովկաս, կողոպուտի և ավերվածության մատնելով Դանձակը, Նախիջևանն ու Զուզան։

Մեղ նախածանոթ պատմապիտ Փեչեխն անզուսպ հաճույքով է արձանագրում, որ Երևանը գրավելուց հետո, թուրքերը ավերեցին այդ քաղաքի հոյակապ պալատները, գետնին հավասարեցրին նրա գեղադարձ կամարները, գերության քչեցին 20 հազարից ավելի կանանց ու երեխաների¹⁶։ Հայ աղբյուրները 70 հազար են հիշատակում Շիրվանում գերվածների թիվը։ Նրանք հաղորդում են նաև, որ Ղրիմի սուլթան Մահմուդ Գիրեյը 100 հազար տղա և աղջիկ քչեց գերության՝ Կաֆայում վաճառքի հանելու համար։ Երևանում հայ և մահմեդական գերինների թվաքանակը 60 հազար են նշում հայ աղբյուրները, իսկ Նախիջևանի շրջանում գերվածները՝ 40 հազար։

Պատերազմը տևական կողոպուտի ասպարեզ դարձրեց Անդրկովկասյան մարզերը։ Անգլիացի ուղեգիր Քարթրայտի տվյալներով թուրքերը Շիրվանից

¹⁴ «Թուրքական աղբյուրները...», Ա, էջ 78։

¹⁵ Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, II, էջ 244։

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 46 և հտե.։

Հալեպ էին հասցնում տարեկան 500—1000 ուղտաբեռ հում մետաքս¹⁷։ Գնալով աճում էր մետաքսի թալանը։ Թուրքերը պարզապես ունեզրկում էին Շիրվանի, Արեշի, Վրաստանի, Գանձակի և Ղարաբաղի մետաքս արտադրողներին։ Զուր էր Առ. Դավրիժեցին գրում, թե «ծանր հարկապահանջութեամբ և կեղեքմամբ զրկեին և կողոպտեին և հաւատոց կուռնեութիւն (խստութիւն) առնէին, և այլ թալում տառապանօք շարշարէին, ոչ միայն զազգս հայոց, այլև զազգն վրաց և մահմեդականաց»¹⁸, ժամանակակից Հովհաննես Մարեցին նկարագրում է համատարած մահտարածամը, որ առաջացավ երկրում պատերազմի ժամանակ կամ հետագայում տեղի ունեցած նախճիրներից, ավերումներից ու ավարառումներից հետո¹⁹։

Հիրավի, Լանկ-Թամուրի օրերից ի վեր այսքան տնավերութիւն ու ցնցոտիներ, քաղց ու կարիք, մտրակ ու հալածանք, ողբ ու կական չէին տեսել Հայաստանի և Անդրկովկասի ժողովուրդները։ Պարբերաբար կրկնվող արշավանքները, կոտորածն ու գերեվարութիւնը և սրանց հաջորդող սովն ու մահտարածամը ամայացնում էին Հայաստանի քաղաքներն ու գյուղերը, ոչնչացնում արտադրողական ուժերը։ Թուրք զինված հրոսակախմբերը մորեխի պես ընկնում էին հայկական կանաչ դաշտերի վրա, լափում ու չորացնում նրանց կենսաբեր ծիրերը։ Եվ հատկանշական է, երբ անանուն Սեբաստացու այս միջոցին դրած ժամանակագրութիւնը բացվում է սիմվոլիկ մի նկարով։ Պատկերված է գալարվող մի օձ, որի մարմնի զանազան մասերից խոյանում են բաղամաճիրան վիշապի գլուխներ, որոնցից ամեն մեկը պսակված է սուլթաններից մեկի անունով՝ սկսած կայսրութեան հիմնադիր Օսմանից, վերջացրած Անդրկովկասի զավթումը կազմակերպող սուլթան Մուրադ III-ով։

XVI դարի հայ աղբյուրները վկայում են «դեշիրմեի» պարբերաբար կրկնվող «տղայաժողովների» և «աղջկաժողովների» մասին։ Մոտավոր հաշվումներով, երեք դար հարատևած ահավոր այդ մարդահարկի միջոցով ավերի քան կես միլիոն քրիստոնյա մանուկներ հավաքագրեցին՝ ենիչերիներ դարձնելու համար²⁰։

«Օտարագրիներ» և «օտարադավաններ» նկատմամբ կիրառվող սուտրացուցիչ որոշումներից էր նաև այն, որ հայ և հրեա սղամարդկանց պարտադրվում էր սպիտակ փակեղի փոխարեն կրել սև գդակ²¹։ Մի քանի տարի անց կաշառքի ուժով վերացվեց սպիտակ փակեղի արգելքը, սակայն այդ հրահանգը հանդիպում էր մահմեդական վիրնախավի դիմագրութեանը կամ նույնիսկ խափանվում՝ հանդիպելով «քրիստոնյաների անմիաբանութեանը»²²։

1596 թ. Վասպուրականի գյուղերից մեկում ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակագրողը տրտնջում է բազմատեսակ տուրքերից. «Ով մանկունք սուրբ հկեղեցույ, իմացէք թէ ինչպես շրջեցաւ աշխարհս, վերին ի ներքին և ներքին ի վերին էնց զուլում ձգեց մահմեդական թագաւորն ի յաշխարհս, ԺԲ (12)

¹⁷ Cartwright John, Voyage from Aleppo in Hispahan and back again, „Hakluytus Posthumus or Purchase his Pilgrimes“, Vol. VIII, Glasgow, 1905, էջ 50։

¹⁸ Առ. Դավրիժեցի, Պատմութիւն, էջմիածին, 1896, էջ 15։ Այսուհետև՝ Առ. Դավրիժեցի։

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 609։

²⁰ Տե՛ս Հ. Հակոբյան, Ուղեգրութիւններ, հատ. VI, Երևան, 1934, էջ 294։

²¹ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրութիւններ», հատ. II, էջ 516։

²² Նորայր Պողոսյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Հակոբյանց, հատ. III, Երուսաղեմ, 1968, էջ 50։

հաղար տուն հայ և թաճիկի ի Գուռնին (Վրաստան) մտաւ վասն ղուլումին, խաբաճն քսան շահի տոնն, բաթաղաղի դրամ, սալամյաղի, թթխմորի դրամ, ձիու ալեղ կախելու և այլ աղբի պատուհաս ձգեցին ի վերա աշխարհիս... և ետ ոտրա բարկացաւ աստուած և ձգեց զխաշենց մահն և կոտորեաց ղեղեանք և խաշինք և յօր Մ (50) և Խ (40) մարդ մեռանէր»²³:

Մանր պիտի եղած լինի, հատկապես, պատերազմի ժամանակ ծավալված պարհակը: Արշավող զորքերին ուղեկցում էին նրանց սպասարկող ծառաներն և լուսնակիրները²⁴: Պարհակներով էր գլուխ բերվում, մանավանդ, բերդաշինությունը: Այսպես, հիշատակագրողները նշում են, որ 1566 թ. Հուսեյն փաշայի հրամանով բազմաթիվ հայ, քուրդ, թուրք, ասորի քաղաքացիներ և գյուղացիներ աշխատում էին Վանի և Արճեշի բերդերի շինարարության վրա, և մեկ ու կես տարում կառուցեցին այդ բերդերը: Նման հարկադրանքով էր կատարվում նաև Նրևանի և շրջակայքի, ինչպես նաև Թիֆլիսի, Գորու, Դմանիսի, Գանձակի, Շամախու, Թավրիզի բերդաշինությունները²⁵: Բերդերի կառուցումն ինչպե՞ս էր ոչ միայն կրճուղիների վերադարձը դժվարացնելու, այլև հպատակների դիմադրությունն ու ընդվզումները կանխելու նպատակով: Թուրք հրամանատարությունը բազմաթիվ քրդական ցեղեր փոխադրեց Անդրկովկաս՝ Արարատյան դաշտի, Շարուրի, Սյունիքի ու Արցախի միջև սեպ կազմելու և տեղի հայ բնակչությանը քաղաքականապես հաշմելու մտադրությամբ: Այս մի քաղաքականություն էր, որն հետագայում որդեգրեցին նաև Սեֆյանները:

2. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐԸ ԹՈՒՐԿ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայ և անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների համար կործանարար հետևանքներ ունեցան թուրք-իրանական պատերազմների արհավիրքները և XVI դարի վերջին քառորդում նրանց պարանոցին ընկած ծանր լուծը: Տնտեսական և քաղաքական մասնատվածության պայմաններում նվաճողների անհազ կողոպուտներից, կեղեքումներից ու խռտանգումներից ընդարմացած և ուժասպառ, նրանք իրական կուլան չունեին համաժողովրդական դիմադրության միջոցով փոխելու ստեղծված իրադրությունը: Զկար քաղաքական արտաքին որևէ գործոն կամ սոցիալական ներքին որևէ ուժ, որը զորավիգ լիներ կամ ձգտում ու հնարավորություն ունենար օգնելու, միավորելու նրանց ջանքերը, նպատակ ու ընթացք տալու ազատագրական մղումներին: Մերթ ընդ մերթ կրճուղիների կամ օսմանցիների դեմ զենք բարձրացնող տեղական իշխանավորները, դիմադրական ապարդյուն փորձերից հետո, իրենց գլխավորած ղանգվածների նկատմամբ ի վերջո բռնում էին տիրափոխության և դավաճանափոխության ուղին՝ գործիք դառնալով թշնամու քաղաքականությունը: Իրենց ժողովրդի ազատագրական ջանքերը գլխավորելու փոխարեն, այդպիսիները, փաստորեն, բռնում էին փախուստի կամ համակերպության ճանապարհը:

Այս չէր խանգարում, սակայն, որ ղեկավարների կամ նրանց հետևորդների դիմադրական ընթացքի մեջ երբեմն հանդես գար իշխող իրադրության դեմ

²³ Մատենադարան, ձեռագիր № 4470, էջ 406ա:

²⁴ ՏՃ՝ս Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր ս. Կարապետի վանից Երեւակայ, Տիֆլիս, 1904, էջ 146:

²⁵ ՏՃ՝ս Մատենադարան, ձեռագիր № 6273, էջ 264ա, բ: